

בין "מורה" ל"מלמד"

א. מבוא

בעידן של חידושים והתפתחויות, המביאים לשינויים ולתמורות בכל אורחות חיינו, אנו נאלצים לעיתים קרובות להתמודד עם האיום על מושכלות ראשוניות. יסודות ומוסכמות ראשוניות ששימשו בסיס לויכוח על דרך ישומם הלכה למעשה, מזועזעים כיום ומיטשטשים. הברור והיכוח, במקום שבו הוא מתקיים, נוגע בשאלות ובנושאים שבעבר היו מחוץ לכל ויכוח.

כך המצב בתחום המוסרי, הדתי, החברתי, הכלכלי והלאומי, ובעצם, בכל תחום שהוא.

בעין סערת השינויים נמצאים המורים. עליהם לפעול בהתאם למנדט שניתן להם על ידי הורי התלמידים, ובהתאם לציפיותיו של המנגנון המופקד על החינוך במדינת ישראל. אך בעולם של תמורות ושל ערעור קבוע על כל מה שנחשב כמפורסמות שאינן צריכות ראייה, עומד אותו מנדט עצמו בסימן שאלה.

מנדט למה? לאיזו הוראה ולאיזה חינוך?

יתירה מזו, גם תפקידם, כשלעצמו, אינו מחוץ לאותם תהליכים של שינוי ועיצוב מחדש, ושום כלל, רווח ככל שהיה, אינו עומד עוד מחוץ לכל ויכוח.

המורה, המצוי בתוך השינוי והתמורה, לא יכול לקוות לסיוע של ממש מן המערכת המעסיקה אותו, שכן גם היא המצויה בתוכו של היכוח האידיאולוגי-פוליטי יכולה לפעול ביעילות רק בתחום

האדמינסטרטיבי. בכל השאלות האמיתיות של ההוראה עומד המורה בדד כשעליו לחפש תשובות, מידי יום, להצדקת מה שהוא עושה בכיתה. וכאילו כדי להקשות עליו עוד יותר, מזכירה לו המערכת שמעליו את הדגש ההולך ומתחזק על זכויותיו וחירויותיו של הפרט ושל הילד במיוחד, ואת חשיבותו וחיוניותו של החינוך לדימוקרטיה וסובלנות, שאמור לבוא לידי ביטוי, קודם כל, בהתנהגותו שלו, כלפי תלמידיו והוריהם, על מיגוון דעותיהם, ציפיותיהם, אמונותיהם והשקפותיהם בכל תחום ותחום.

לנוכח אלה, בוחרים לא מעט מהעוסקים בהוראה במיקלט הבטוח של הוראת ידע ומיומנויות למידה, ומשקיעים את מרצם בהתעדכנות מתמדת בתחומי הידע בו הם עוסקים, ובמיומנויות לרכישתו.

כך מוסברת המגמה הרווחת להכנסת יותר ויותר אמצעים ועוזרים להוראה אל בתי הספר. העיסוק בקליטת האמצעים, והטמעתם בתהליך ההוראה, מאפשר הסטת מרכז העיסוק בבית הספר מהתחום הכואב והפרובלמטי, שבו לא נראה למורה שיש לו ממי ללמוד ועל מי לסמוך, אל תחום שהוא בעיקרו טכני תפעולי, שניתן לקנותו במאמץ סביר, והוא נטול איזמים וסכנות לשלומם הנפשי ולחיי המקצועיים.

כך - רק לכאורה. זאת משום שכל עוד אל מול המורים, או מסביבם, או במקום בו הם נראים ואינם רואים, יהיו תלמידים, בני אדם, יהיו הם חייבים כדי לבצע את מלאכתם, לעסוק גם בכל אותם נושאים שעליהם נטוש הויכוח: ערכי נימוס, כבוד, דרך ארץ, מוסר, וכל שאר התחומים הערכיים, וזאת משום שגם הם בני אדם.

כבני אדם אין לנו ברירה אלא לפעול מתוך בחירה, ובחירה פירושה סדר עדיפויות והירארכיה של ערכים. המורה בעצם הויתו, ולמרות כל מודעותו למנדט המכווץ לו הוא זוכה, פועל ללא הפסק גם בתחומים הערכיים.

ומשהעלינו את הקונפליקט למודעות של המורה, נשאלת השאלה: האם יתכן לבודד את העיסוק בהקניית ידע מן ההשפעות הנלוות לו,

בן "מורה" ל"מלמד"

הנובעות מהיותו של המורה בן-אדם, עם זהות ונשמה משלו?
נראה שהפתח להחליץ מן המבוי הסתום הוא דוקא בהכרה ובקבלה של המורה כמות שהוא: מקור לידע, להשראה וחיקוי כאחד.

נראה שהכרה בהכרח שבשילוב בין הידע והעולם הפנימי של המורה, מצויה בתואר שבו מכונה המורה במקורותינו - "מלמד". על משמעותו של המונח "מלמד" לעומת זו של "המורה" נעמוד בהמשך הדברים.

ב. "מלמד" לעומת "מורה"

השם "מורה", כתוארו של מי שעוסק במסירה של ידע, החליף את השם "מלמד" שהיה הכינוי הרווח לפניו לאותו עיסוק. התואר "מלמד" נגזר מהצירוף "מלמד תינוקות" המופיע כשמו הראשון של העוסק בהוראה במסגרת ממוסדת כדוגמת בתי הספר:

כרם זכור אותו האיש לטוב ויהושע בן נמלא שמו שאלמלא הוא נשתבח תורה מישראל. שבתחילה מי שיש לו אב מלמדו תורה, מי שאין לו אב לא היה למד תורה, מאי דרוש? ולמדתם אותם - ולמדתם אתם, התקינו שיהיו מושיבין מלמדי תינוקות בירושלים... עד שבא ר' יהושע בן נמלא ותיקן שיהיו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר ומבניסין אותן כבן ו' כבן ו'.

בבא בתרא כ"א ע"א

במקומות רבים נוספים במרחבי התלמוד מכונה העוסק בהרבצת תורה בשם מלמד תינוקות. במעבר לשם "מורה" במקום "מלמד" חל שינוי מהותי, ולא סמנטי בלבד, בתפיסת תפקידו של מוסר הידע.

על האופי השונה של תפקיד המלמד לעומת זה של המורה עמד רש"י הירש בפירושו לתורה, בפרשת ואתחנן:

ועתה ישראל שמע אל החוקים ואל המשפטים אשר אנכי מלמד אתכם לעשות למען תחיו ובאתם וירישתם את הארץ אשר ה' אלוקי אבותיכם נתן לכם

דברים ד. א

וכותב רש"ר הירש על המילים "אשר אנכי מלמד אתכם", חז לשונו:

משה אומר פעמים אחדות שהוא לימד תורה לישראל... משה אינו נוקט לשון "הורה" - "מורה אתכם", "הוריתי אתכם" - אלא הוא נוקט לשון "למד"...

ובהמשך הוא מבאר שבעוד עיקר מגמתו של המורה היא "קידום ההכרה הרוחנית" משמש "המלמד" גם במשמעות של הקניית הרגלים ואימון.

כדוגמאות לביסוס שיטתו מצביע רש"ר הירש על המושג "מלמד הבקר" שבשופטים (ג', ל"א), שהוא המקל המרגיל את הבהמות לחרישה, וכן על המושג "למודין", שמופיע במשנה במסכת כלים (פרק ה' משנה ט'):

תנור שבא מחותך מבית האומן יעשה בו לימודין.

"לימודין" הם חישוקים שמהדקים ומחברים את חלקי התנור זה לזה. ומכאן הוכיח, שמגמתו של המלמד איננה רק הקניית מושגים והפנמתם אצל התלמיד, אלא בה בשעה נתונה דעתו של המלמד לקיום המעשי והוא אף מוסר הדרכה מליאה לשם כך.

נמצא איפוא שמשה רבינו, רבם של כל ישראל, מעיד על עצמו שמטרתו לא היתה להורות גרידא, אלא "ללמד", היינו למסור ידע באופן שיתורגם למעשים, לקיום בפועל של מצוותיה, חוקים ומשפטים, של התורה.

על משמעותה של המילה "ללמד", כאימון ותירגול מעשיים, יש ללמוד ממקורות נוספים, שבהם נעשה שימוש במילה "למוד", כאשר במקור מקביל, במקום "למוד", מופיעות המילים "ינהיג עצמו" או "ירגיל עצמו".

כך למשל מצאנו בויקרא רבה (פרשה כ"ה, א'):

בן "מורה" לי"מלמד

רב הונא אמר אם נכשל אדם בעבירה וחייב מיתה בידי שמיים, מה יעשה ויחיה? אם היה למוֹד לקרות דף אחד - קורא שני דפים, ואם היה למוֹד לשנות פרק אחד - ישנה שניים, ואם אינו למוֹד לקרות ולשנות מה יעשה ויחיה? ילך ויעשה פרנס על הציבור ונבאי של צדקה והוא חי.

ולשון דומה, בשינוי המילה "למוד", מצאנו במשנה במסכת יומא (פרק א' משנה ר'):

אם היה חכם (הכהן הגדול) - דורש, ואם לאו - תלמודי חכמים דורשים לפניו, ואם רגיל לקרות קורא, ואם לאו - קורין לפניו*.

דוגמא נוספת היא בדברי הגמרא במסכת סנהדרין (ע"ב ע"א) העוסקת בבן סורר ומורה שנידון על שם סופו:

תניא רבי יוסי הגלילי אומר וכי מפני שאכל זה תרטימר בשר ושטה חצי לוג יין האימלק אמרה תורה יצא לבית דין לסקל? אלא הגיעה תורה לסוף דעתו של בן סורר ומורה שסוף מגמר נכסי אביו ומבקש לימדו ואינו מצא, ויצא לפרשת דרכים ומלסטם את הבריות אמרה תורה ימות זכאי ואל ימות חייב.

גם כאן המילה "לימודו" איננה מתיחסת לידע תיאורטי של הבן, אלא להרגל שקנה לעצמו, שלימד את עצמו, עד שאינו מסוגל עוד להגמל ממנו. זהו הלימוד האופטימלי, לימוד שהפך ל"טבע שני" אצל התלמיד.

ג. מיהו "תלמיד"?

לא זו בלבד שתפקיד ה"מלמד", על פי הגדרתו, מכיל גם את הסמכות והאחריות להשפעה על התנהגות התלמיד, אלא הצבת המטרה הזאת, להרגיל לאמן ולעצב את המעשים של התלמיד הינה

* ועיין בפירוש "תורה תמימה" לדברים י"ב, י"ג שהביא מקורות נוספים לחילוף שבין לשון "למוד" ולשון הרגל ומנהג.

תנאי להצלחת ההוראה והלמידה כאחד. בתוך המכלול של ההתנהגויות שהקנייתן היא ממטרות ההוראה יש לכלול גם את הלימוד העצמאי של התלמיד לאורך זמן, גם כאשר הקשר והדוק עם מורה ינותק.

אם עלינו ללמוד על אופיה של ההוראה המוצלחת, ועל התנאים המבטיחים את הגשמת מטרותיה שלה, מתוך הוראתו של משה רבינו, המורה בהיא הידיעה, ומתוך הפרקטיקה של מסירת התורה, שבכתב ושבעל פה לאורך אלפי שנים בהצלחה - כי אז להבדל שבין המורה והמלמד משמעות חיונית, שכן ללא אימוץ המרכיבים הנוספים הנעדרים בעבודתו של המורה בימינו, והקיימים בעבודתו של המלמד, אין לצפות לתוצאות שוות.

המונחים "תלמוד" ו"תלמיד" באים מאותו שורש שממנו בא ה"מלמד". ולכן תלמוד שאינו לוקח בחשבון את ההיבט הפרקטי, את ההתנהגות והחיקוי של מעשיו ואורחותיו של המלמד - אינו מתקיים ככוזה. לכך התכוונו חכמינו ז"ל כשאמרו, מנקודת מבטו של התלמיד:

כל שמעשיו מרוכז מחכמתו חכמתו מחקימתו וכל שחכמתו מרובה ממעשיו, למה הוא רומה? לאילן שענפיו מרובין ושרשי מעטין והרוח באה ועוקרתו והופכתו על פניו...
שם, פ"ג מ"ז.

אין הוראה משמעותית ללא הפן המעשי הנלווה אליה, ואין הוראה סטרילית. אדרבא, ההוראה תולה את עצמה ומסתייעת במכלול התכונות וההתנהגויות של המורה. ומשום כך הוסיפו חז"ל ואמרו, מנקודת מבטו של המורה, שעל המורה להיות דמות מוסרית וערכית. ואין לנתק את דמותו המוסרית של המורה, תחת סיסמאות של "זכויות הפרט" ו"חופש העיסוק" ממלאכת המסירה של הידע. הידע יימסר באמצעות האדם שמוסר אותו, ומשתמש לשם כך בכל מרכיבי הווייתו כבאנזימים לתהליך המסירה של הידע והפנמתו.

מאידך, לא קיימת בשפה העברית מילה עבור מי שהוא הסובייקט של מה שנקרא הוראה. אם אל מול ה"מלמד" נמצא ה"תלמיד" - מה שם

נקרא למי שמצוי אל מולו של ה"מורה"?

ושמא היעדרה של מילה כזו מתוך השפה אינה מקרית. משום שהיחס המשקף לאמיתו את מה שאמור להתרחש בכתה הוא רק היחס שבין מלמד לבין תלמיד, ואילו בכיתה שבה בעמדת המורה נמצא מי שרואה עצמו כ"מורה" בלבד - בכיתה שכזו אין בעצם סוביקטים להוראתו, כי אין תהליך כזה אפשרי, ואחת מתוך שתי אפשרויות תתקיים במקרה שכזה - או שהמורה ינהג כמלמד למרות הכל, או שלא יהיו שם תלמידים אלא "מאזינים" או "שומעים" בלבד. אך הוראה ללא מרכיבים של דוגמא אישית, של ערכים, של מוסר של טמפרמנט, של השקפת עולם, הבאים לידי ביטוי אגב ההוראה, לא יכולה ליצור "תלמיד". תלמיד שיתקשר לידע דרך מוסרו, וירצה להמשיך ולצעוד בגפו, ולהעמיק את ידיעותיו כדי לגלות את זהותו שלו, על ידי השוואתה לדוגמא שראה במורהו.

ד. היחס בין מלמד ותלמידו

ההכרה, והקבלה של אופיה האמיתי של ההוראה בכתה, כפי שהיא מתרחשת בפועל, על ידי מורים בני אדם, וכלפי תלמידים שאף הם כאלה, תאפשר לכל המעורבים בתהליכים המתרחשים בין כתלי בית הספר לחוש הקלה רבה. המורים ימשיכו לעשות מה שבעיניהם הוא לב לבו ועיסו של עיסוקם - ליצור לעצמם תלמידים, כאלו שירצו ללמוד מהם כל מה שרק יוכלו, ולהמשיך בכוחות עצמם. ההורים, לעומתם, יהיו מודעים לחובתם לעקוב אחר תהליך הפיכתו של בנם לתלמידו של מורהו, ויפעילו את שיקול דעתם במקום שלדעתם נדרשת התערבותם לשם איזון המסר, או להפסקתו ע"י בחירה של מורים אחרים במוסדות חינוך חילופיים.

גם המנגנון יצא נשכר, משום שחינוך אמיתי לדמוקרטיה וסובלנות חייב לכלול בתוכו גם את הדימוקרטיה של המורה ואת הסובלנות כלפיו, שעה שהוא מבצע את תפקידו על פי צו מצפונו, ו"עובדי ההוראה" ישובו להיות מורים-מלמדים.

מאיך, לצד היתרונות שיחזירו להוראה את טעמה ואת סיכויי ההצלחה, יהיה על המורים-המלמדים להכיר במשנה האחריות שתפול על כתפיהם. גם כאן מספקת לנו "הפרקטיקה" של משה רבינו כיוון ומקור השראה:

בשעה שירד משה מהר סיני ושני לוחות הברית בידו הוא לא ידע כי "קרן עור פניו", שכתוצאה מההתגלות שזכה לה הבהיקו פניו בזהר מיוחד. אך אהרן וכל בני ישראל שראו את השוני שחל בפניו של משה יראו מגשת אליו. ועל כך מספרים לנו הפסוקים האחרונים בפרשת כי תשא (שמות ל"ד, כ"ט - ל"ה).

כמורם של אהרן ובני ישראל, נוצרה אז למשה ולתלמידיו בעיה, שחייבת היתה להיפתר על מנת שעלייתו להר סיני וקבלתו את התורה לא תישאר בגדר של חויה פרטית.

וכך נאמר שם:

ויקרא אליהם משה וישבו אליו אהרן וכל הנשיאים בעדה וידבר משה אליהם. ואחרי כן נגשו כל בני ישראל ויצום את כל אשר דבר ה' אתו בהר סיני. וכל משה מדבר אתם ויתן על פניו מסוה. ובבוא משה לפני ה' לדבר אתו יסיר את המסוה עד צאתו, ויצא ודיבר אל בני ישראל את אשר יצוה. וראו בני ישראל את פני משה כי קרן עור פני משה והשיב משה את המסוה על פניו עד בואו לדבר אתו.

מפסוקים אלה מתבררת הפרקטיקה של משה, כמורהו של העם, במשך כל שנות מנהיגותו. עם כל הקושי של בני ישראל לעמוד מול המחנך מקרין ההוד לא ניתן היה לוותר על קשר אישי, ללא מחיצות, ללא "מסוה", ביניהם לבין. כך גם כאשר הפך משה, לעיתים מזומנות, לתלמיד אצל ה', היה מסיר את המסוה ולומד ללא מחיצות כתלמיד מפי רבו (אשרי מי שזכה לכך). עטיית המסוה היתה אפשרית, ואכן נעשתה, במשך כל שנות הלימוד במדבר, רק כאשר לא היה משה והעם מצוי בתוך הסיטואציה של ההוראה.

בן "מורה" ל"מלמד"

ללמדך, המלמד אכן מקבל אשראי ליצור תלמיד, אשראי רחב ומגוון, אך עליו, מצידו להסיר כל המחיצות, להתקרב אל התלמיד המיועד, וללמדו עין בעין, מתוך קירוב דעת ומקום, את כל שביכלתו להעניק לו. זה, ולא פחות מכך, הוא מה שנדרש מן המורה - המלמד, כדי למלא את יעודו, וזה לא פחות מכך, הוא טיבה ואופיה של ההוראה.

זהו האתגר שלשמו ולאורו נחלצים בני אדם ונעשים מורים, בו טמון כל היופי והקסם שבמקצוע.

האם נוכל להסתגל מחדש לתפקידנו המקורי?